

SLACHTA KRISZTINA

A diktatúra szép kerek világa

*Az NDK és a keletnémetek a szocialista blokkban**

Szovjetizálás a szovjet zónában

A Németország négy megszállási övezetéből kialakuló két blokk, az 1949-re két önálló államként megszilárduló országrészek szembenállása, a politikai rendszerek, a hatalomgyakorlás ellentétes útjai mellett azok gazdasági, kulturális, mentalitásbeli különbségei is egyre inkább nyilvánvalóvá váltak, fokozva, majd „bebetonozva” a kettészakadó országrészek korábbi regionális jellegzetességeiből fakadó eltéréseket.¹ A Marshall-segélyt elfogadó NSZK a „gazdasági csoda” éveit élte, az újjáépítés után virágzásnak indult a gazdaság, a kiépülő jóléti állam és fogyasztói társadalom bősége tömegek számára hozta el az addig soha nem ismert magas életszínvonalat. Mindeközben az NDK-t elhagyni szándékozó állampolgárok nyomása, a számtalan egyéni történet, tragédia a hétköznapi emberek mindennapi tapasztalatának szintjén is folyamatosan életben tartotta és táplálta a keletnémet államon belüli feszültséget, a permanens krízis állapotát. Míg a politika világában és az erőltetett társadalom-átalakítási folyamat nyomán jelentkező feszültségcöcc az összes többi szovjetizált kelet-európai országot feszítették, addig az NDK-nak a kiutazni vágyó emberek tízezreinek folyamatos nyomásával is szembe kellett néznie negyven éves történelme során.

A szovjetek által 1945 tavaszán megszállt, későbbi keletnémet országrészben gyakorlatilag nem volt meg az a rövid, polgári demokratikus átalakulás lehetőségét jelentő néhány éves időszak, mint több más, a szovjet zónába került országban, ám a kelet-európai országokhoz hasonló folyamatok zajlottak itt is. A második világháború befejezése után a területet az NDK 1949-es megalapítása előtt hivatalosan Szovjet Megszállási Övezetnek (*Sowjetische Besatzungszone*, SBZ), a köznyelvben viszont csak zónának nevezték, ahol a szovjet tanácsadók és a Vörös Hadsereg mellett a politikai rendőrség, az NKVD/NKGB uralta a mindennapokat.² A politikai élet szovjetizálásával párhuzamosan a gazdasági élet is teljesen átalakult, az államosítás és kollektivizálás közellátásra gyakorolt hatását a hatalmas jóvátételi kötelezettség csak tovább fokozta.³ A szovjet megszállási övezet gazdaságának jövőjére vonatkozóan is nagyívű és mélyreható tervekkel rendelkeztek a szovjetek és a Moszkvából 1945-ben Berlinbe visszatért KPD-vezetés.⁴ Első lépésként a nagybirtokok államosítását és tulajdonosainak elűzését tervezték, ezután a nagyparaszti gazdaságok, végül minden magántulajdonban lévő

* Utalás az alábbi kötetre: Wolle, Stefan: *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*. Berlin, 1998.

¹ Fulbrook, Mary: *Németország története*. Budapest, 1997. 12., 203.

² Gieseke, Jens: *DDR-Staatssicherheit. Schild und Schwert der Partei*. Berlin, 2001.

³ Wehler, Hans Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bundesrepublik und DDR, 1949–1990*. München, 2008. 101.

⁴ Kommunistische Partei Deutschlands, Németország Kommunista Pártja.

paraszti gazdaságot kollektivizáltak.⁵ Az ún. szovjet katonai adminisztráció⁶ 1945. október 30-i parancsa alapján a német birodalmi állam, valamint az NSDAP és bármilyen szervezeti birtokában lévő tulajdont elkobozták, melynek során az országrész teljes ipari kapacitásának kereken felét államosították. 1948 áprilisára a kisipari üzemeket leszámítva teljeskörűen megvalósult a gazdaság államosítása, ami a szocialista típusú tervezgátlkodás alapjainak lerakását is jelentette.

Az 1949-ben bevezetett intézkedések alapján az NDK-ban 1955-ig szigorúan szovjet mintára történt a tulajdonviszonyok és a gazdasági berendezkedés átszervezése, melynek célja a teljes körű szocialista tervezgátlkodás megvalósítása volt. Az 1950-es évek közepére a legfontosabb termelő ágazatokat, az energiaszektor, az acélgártást, a vegyipart és a főbb ipari üzemeket államosították, valamint a nagykereskedők tulajdona is teljes egészében állami tulajdonba került. Mindezek a társadalom-átalakító folyamatok, a társadalom hagyományos szerkezetébe való erőszakos beavatkozások folyamatosan táplálták a keleti országrészből való elvándorlást. 1949-ig összesen 6230 nagybirtokost fosztottak meg földjüktől, ehhez a számhoz azonban hozzáadódik az a nagyjából négyezer önálló paraszti birtok, melyek nagyobbak voltak száz hektárnál. A kisajátított földterületet parcellákra felosztva mezőgazdasági munkásoknak, a keleti területekről menekülteknek és kitelepítetteknek, valamint kisbirtokos parasztnak osztották szét. A mezőgazdasági célokra hasznosítható földterület közel egyharmadát érintette a földreform, az ily módon „elfoglalt” földekre pedig 210 000 ún. újparasztnak telepítettek.⁷ A nehézségek miatt a megélhetést nem biztosító törpebirtokok új gazdáinak harminc százaléka 1952-ig fel is adta a gazdálkodást, sok esetben el is hagyták az országot.⁸

Az 1949-ben két külön német államként megszilárdult német megosztottság nyomán folyamatosan áramlott a lakosság a berlini fal megépítéséig a három nyugati megszállási övezetből létrehozott NSZK-ba. A kommunista irányítású, agresszív társadalom-átalakító folyamatok, a társadalom hagyományos szerkezetébe való erőszakos beavatkozások a keleti országrészből éveken át tartó tömeges elvándorlást generáltak. A szovjetizálódó keletnémet államot – annak ellenére, hogy 1950-ig 4,5 millió menekült és kitelepített német érkezett területére – folyamatos lakosságcsökkenés sújtotta, ami több tényező együttes eredményéből adódott. Az elvándorló népességcsoport jelentős része, becslések szerint körülbelül negyven százaléka a német keleti területekről kitelepített, ún. továbbköltöző család volt, akik vagy nem látták a jövőjüket biztosítva, vagy a már az NSZK területén élő családtagjaikhoz, rokonaikhoz költöztek tovább.⁹

Az 1950-es évek elején kezdődött meg a magántulajdonban maradt gazdaságok szovjet mintára történő kollektivizálása, kolhozosítása, az elsődleges érv a közellátás javítása, a városi munkásság élelmiszerellátásának biztosítása volt. Ennek hiányosságait könnyen lehetett propaganda-filmekkel és feltupírozott hírekkel az önálló parasztság reakciós, a szocialista fejlődést szándékosan gátló, sőt szabotázs-jellegű hozzáállására fogni, őket bűnbakként

⁵ Schöne, Jens: *Das sozialistische Dorf. Bodenreform und Kollektivierung in der Sowjetzone und DDR*. Leipzig, 2008. 162.

⁶ Sowjetische Militäradministration, SMAD, ami az NDK hivatalos megalakulása, 1949. október 7. előtt az ún. Szovjet Megszállási Övezet (Sowjetische Besatzungszone, SBZ), katonai alapú vezetése. Gieseke: *DDR-Staatssicherheit*, 12.

⁷ Bauerkämper, Arnd: *Die Sozialgeschichte der DDR*. München, 2005. 31.

⁸ Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 102.

⁹ Beer, Mathias: *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*. München, 2011. 30.

beállítani.¹⁰ 1958-ban született meg a döntés arról, hogy az összes paraszti gazdaságnak be kell lépnie a szovjet típusú termelőszövetkezetekbe.¹¹ Az „önkéntességet” harsogó agresszív propaganda, az elnyomó adminisztratív intézkedések és az önálló parasztság érdekeinek teljes körű figyelmen kívül hagyása nyomán hetvenezer gazdaságot adtak fel addigi tulajdonosaik, egyszerűen hátrahagyva földjüket, házukat, jószágaikat.¹² A parasztság kikényszerített szövetkezetesítése nyomán összesen mintegy huszonötezer család hagyta el az NDK-t, tovább fokozva az országból való elvándorlást. A berlini fal 1961. augusztus 13-i megépítéséig lehetőség volt arra, hogy azok, akik az NDK-ban szovjet mintára kiépült államberendezkedéssel nem értettek egyet, vagy egyéni boldogulásuk érdekében inkább Nyugat-Németországot választották, átjuthattak Berlin nyugati felébe, onnét pedig az NSZK-ba. Az országot tömegesen elhagyók között – mint a kivándorlók között mindig – többségben voltak a jól képzett, jó munkaerőnek számító fiatal szakemberek.¹³ Az elvándorlás mértéke az NDK fennmaradásának demográfiai és gazdasági alapját veszélyeztette: 1950 és 1961 között összesen 3,4 millió keletnémet hagyta el az NDK-t.¹⁴ A Fal felépítése pedig egyben a mezőgazdaság kollektivizálásának „siker” lezárását is jelentette, mivel csak így sikerült megállítani a parasztság elvándorlását, a vidék szinte teljes kivérzését.

A Berlint kettészelő szektorhatár lezárására már többször tett kísérletet a keletnémet hatalom, de ezt a lépést végül csak 1961 nyarán, az áttelepülők hatalmas számára hivatkozva tették meg: az év januártól a Fal felépítéséig 155 000,¹⁵ más források szerint 180 000¹⁶ fő hagyta el az NDK-t. A számokat az utolsó hónapban felduzzasztotta Walter Ulbricht legendás és feltételezhetően szándékosan tett és menekülési pánikot kiváltó megjegyzése június 15-én, mely szerint „Niemand hat die Absicht, eine Mauer zu errichten” – vagyis, senkinek sem áll szándékában falat emelni. Ezek a számok azonban szinte eltörpülnek az 1953-as, a kivándorlás szempontjából „rekord” év adataitól, amikor 331 000 fő hagyta el az NDK-t, ám ekkor még – Moszkva beleegyezésének hiányában – nem valósulhatott meg a berlini szektorhatár lezárása. Az ideológiai ellentétekbe burkolt propaganda valójában gazdasági szükséglet tartást, az ország működőképességét veszélyeztette a rengeteg orvos, mérnök, tanár, szakmunkás kivándorlása.¹⁷

Az „ellenség” a hivatalos keletnémet nézet szerint a nyugati városrészen volt, a szögesdrótok és tankakadályok, őrtornyok, elektromos jelzőrendszerek és kutyás őrök azonban nem a nyugati támadás ellen, tehát nem nyugat felé, hanem valójában a keleti városrész és az NDK felé néztek, a szökések megakadályozására irányultak. Azonban a nyugati városrészen élők – a később köldökzsinórokként kiépített légi, vasúti és közúti tranzit-utak és az egy napos tartózkodást lehetővé tevő államközi megállapodások ellenére – valójában mégiscsak egy fallal körülvárt területen éltek. A kvázi hermetikusan lezárt belnémet határ ellenére az NDK-ban folyamatos igény volt még a legfelsőbb vezetés részéről is, hogy lekörözzék, de leg-

¹⁰ Schöne: *Das sozialistische Dorf*, 102.

¹¹ Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 101–102.

¹² Hertle, Hans-Hermann – Wollé, Stefan: *Damals in der DDR. Der Alltag im Arbeiter- und Bauernstaat*. München. 2004. 95–97.

¹³ Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, 2009. 69.

¹⁴ Wendt, Harmut: *Die deutsch-deutschen Wanderungen – Bilanz einer 40jährigen Geschichte von Flucht und Ausreise*. Deutschland Archiv, Jg. 24. (1991) No. 4. 387.

¹⁵ Wendt: *Die deutsch-deutschen Wanderungen*, 388.

¹⁶ Schultke, Dietmar: *„Keiner kommt durch” Die Geschichte der innerdeutschen Grenze und der Berliner Mauer*. Berlin, 1999. 45., 236.

¹⁷ Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ, 1945–1989*. Budapest–Pécs, 2005. 208.

alábbis lépést tartsanak a nyugati fogyasztói világ kínálatával. A közellátás mindenkori helyzete, azon belül pedig a hús és hentesárúk folyamatos, lehetőleg bőséges kínálata és alacsonyan tartott ára fontos volt az állam legitimitációja szempontjából, hiszen az NDK vezetése mindvégig félt a lakosság elégedetlenségétől, az 1953. júniusi felkelés esetleges megismétlődésétől. A szocialista tervgazdálkodásokra jellemző hiány azonban az NDK-t sem kerülte el, a közellátás fenntartását csak nyugati hitelekből tudták finanszírozni.¹⁸

A Fal felhúzásával szinte áthatolhatatlan fizikai akadály létesült, nem szűntek meg azonban mindazok a gazdasági, társadalmi és politikai különbségek a két Németország között, melyek az áttelepülések elsődleges okai voltak. A keletnémetek rövidesen új lehetőségeket találtak a rokonaikkal való találkozásokra, sőt esetleges disszidálásuk megszervezésére is.¹⁹ A második világháború utáni bő másfél évtizedben az NDK kivételével minden más európai ország népességnövekedést élt meg, azonban a keletnémetek tömeges elvándorlását a természetes szaporulat sem tudta ellensúlyozni. A későbbi időszakban folyamatosan tovább csökkent a lakosság száma, 16,7 millióra, amiben már a lakosság természetes fogyása is jelentős szerepet játszott. Ennek egyik oka a születések számának – a demográfiai átmenet folyamatát tükröző – csökkenő tendenciája, a másik pedig a halálozási mutatók javulási ütemének lassulása.²⁰ A népesség számának csökkenésében a legfontosabb tényező azonban továbbra is az elvándorlás maradt: 1949 és 1990 között összesen mintegy 5,2 millió fő hagyta el az NDK-t, mégpedig az NSZK felé.²¹

„Baráti szocialista országok” hálózata: vendégmunkások az NDK-ban

Az NDK-t sújtó elvándorlás, majd pedig a társadalom előregedése nyomán egyre nagyobb problémát jelentett a munkaerőhiány az országban. A megoldást a baráti szocialista országokkal kötött munkaerőcsere-egyezmények jelentették, melyek ugyan keletnémet munkások időszakos külföldi munkavégzését is előírták, ám az ő számuk jóval alulmúlta az NDK-ba érkező vietnámi, kubai, lengyel, csehszlovák és magyar vendégmunkások több tízezres, sőt végül összesen közel kétszázezer főre duzzadó számát.²² Míg a kelet-európai országok állampolgárai számára kifejezetten hasznosak, anyagi szempontból is előnyösek voltak ezek a keletnémet évek, addig például a vietnámi, kubai, valamint az afrikai országokból érkező munkások esetében a fizetés egy részét az NDK oktatási és ellátási díj címén visszatartotta. A fizetések egy másik jelentős részét pedig a küldő ország „főlte le”, amikor a fizetéseket az NDK-ból érkező központi utalások alapján az egyes munkások otthon maradt családtagjainak kellett volna kifizetni, ám ez csak részben történt meg. Ily módon ezek a csereegyezmények az ő esetükben egyfajta sajátos szocialista poszt-kolonialista imperialista kizsákmányolást eredményeztek.²³

1967 májusában írták alá az *„Egyezmény a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Német Demokratikus Köztársaság Kormánya között fiatal magyar dolgozóknak a Német*

¹⁸ Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 104–105.

¹⁹ Slachta Krisztina: *Megfigyelt szabadság. A keletnémet és magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990*. Budapest–Pécs, 2016.

²⁰ Tomka: *Európa társadalomtörténete*, 43., 48., 58.

²¹ Bauerkämper: *Die Sozialgeschichte der DDR*, 5.; Tomka: *Európa társadalomtörténete*, 52., 59., 73–74.; Wendt: *Die deutsch-deutschen Wanderungen*, 387.

²² Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (a továbbiakban: BStU) MfS Abt. X. Nr. 838. Teil I. és Teil II.

²³ Rabenschlag, Ann-Judith: *Völkerfreundschaft nach Bedarf. Ausländische Arbeitskräfte in der Wahrnehmung von Staat und Bevölkerung der DDR*. Stockholm, 2014. 21.

Demokratikus Köztársaság szocialista üzemeiben szakmai gyakorlati tapasztalatok szerzése céljából történő ideiglenes foglalkoztatásáról” című megállapodást, amely az első ilyen egyezmény volt, és egyúttal mintául is szolgált a többi ország számára. Ennek értelmében az első jelentős létszámú kontingens 1967 októberében érkezett az NDK-ba:

„1. Cikkely /1/ A Magyar Népköztársaság Kormánya a Német Demokratikus Köztársaság üzemeiben történő foglalkoztatás céljából 1967. évben 1000–2000 fő és 1968–70. években 4000–5000 fő fiatal magyar dolgozót küld évenként a Német Demokratikus Köztársaságba.”²⁴

Az egyezmény fontosságát mutatja, hogy aláírása előtt egy héttel Budapestre érkezett egy jelentősebb keletnémet delegáció, melynek tagja volt az NDK két legfőbb vezetője, Walter Ulbricht és Willi Stoph is, ám ők személyesen csak a két ország közötti *Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződést* írták alá.²⁵ A Magyar Népköztársasággal kötött megállapodás értelmében a 18–26 éves KISZ-es fiatal munkások tapasztalatszerzés céljából utaztak ki, ahol egyszeri meghosszabbítással is maximum összesen három évig maradhattak, és először egy tizhetes német nyelvtanfolyamot végeztek el.²⁶ A csoportosan kiutazó munkásokat eleinte mindig elkísérte a magyar Munkaügyi Minisztérium képviselője is. A kint tartózkodóknak saját KISZ alapszervezetet hoztak létre, és gyakran olyan, Magyarországról kitelepített németeket rendeltek ki melléjük tolmácsnak a keletnémet üzemekben, akik még magyarul is tudtak valamennyire.²⁷ A konkrét létszámot, a programban részt vevő üzemeket évről évre egyeztették és végrehajtási jegyzőkönyvekben rögzítették a két állam munkaügyi minisztériumainak államtitkárságai.

A tizenöt éven át tartó program keretében 1983-ig hozzávetőleg negyvenezer magyar fiatal dolgozott az NDK legkülönbözőbb üzemeiben, elsősorban Karl-Marx-Stadt (Chemnitz), Drezda, Ilmenau, Erfurt, Jena, Rostock, Potsdam és Kelet-Berlin kombinátjaiban, az ún. „VEB”-ben, azaz népi tulajdonú üzemekben. Az egyezmény 1973-as meghosszabbítása után keletnémetek Magyarországon a Csepel, Ikarus, MOM gyárakban, illetve például Pécsen is dolgoztak, de az ő foglalkoztatásuk szinte csak jelképes mértékű volt, például 1978-ban összesen 330 keletnémet szakmunkás dolgozott itt.²⁸ Az első magyar csapat 1967-ben három különvonattal érkezett Drezdába, ahol szigorúan külön épületben kellett lakniuk a magyar fiataloknak. A külföldi vendégmunkások jelenléte feszültségeket keltett a keletnémet üzemekben, mivel a munkások a keletnémet és a magyar fizetések többszörösét is megkeresték a kiküldetés során. Az egy évnél tovább kint maradók vámmentesen hozhattak haza szinte bármit, így a fiatalok igyekeztek minél többet spórolni, hogy megalapozzák itthoni életüket, sokan vettek motort, autót, bútorokat, háztartási eszközöket. Három év után pedig soron kívül lehetett kint keletnémet autót venni, amit aztán Magyarországon gyakran azonnal tovább is adtak – az eredeti ár többszöröséért.

²⁴ Bundesarchiv (a továbbiakban: BArch) DC 20 I/4. 1554. 115. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates, 1967. május 25.

²⁵ *Népszabadság*, 1967. május 19. 1–2.

²⁶ Egyezmény a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Német Demokratikus Köztársaság Kormánya között fiatal magyar dolgozóknak a Német Demokratikus Köztársaság szocialista üzemeiben szakmai gyakorlati tapasztalatok szerzése céljából történő ideiglenes foglalkoztatásáról. 1967. május. 26. http://www.ndk.hu/zs/1hivatalos/egyezmey/egyezm_a.htm (letöltés: 2021. júl. 20.)

²⁷ Gálszécsy András, aki munkaügyi előadóként kísérte az NDK-ba az első csoportokat, szóbeli közlése a szerzőnek. Balatonfüred, 2010. december 2.

²⁸ BStU MfS HA XVIII. Nr. 12013. 104–105.

A korszakban fontos volt a pontos szóhasználat is: míg az NSZK vendégmunkásokat alkalmazott Olaszországból, Görögországból, Törökországból és Jugoszláviából, ami már nevében is a kizsákmányolást idézte, addig a szocialista országok között csakis cseremunkások időszakos foglalkoztatásáról, tapasztalatcseréről, kihelyezett munkabrigádokról lehetett szó. A gyakorlatban azonban valójában mindenki jól járt: az NDK enyhíthette munkaerőhiányát, a magyar és a többi „baráti szocialista” ország fiataljai pedig világot láthattak, nyelvet tanulhattak és jól kereshettek ezekben az években. Mindezekben túl pedig életre szóló élményeket szereztek, illetve máig tartó kapcsolatokat kötöttek. Többen német nyelvtudásuk tökéletesítése révén alapozták meg későbbi itthoni karrierjüket, például az idegenforgalom területén. Gyakoriak voltak a vegyesházasságok is, ám a hatóságok egyáltalán nem könnyítették meg az áttelepülést még a szocialista blokkon belül sem. Az NDK szempontjából ugyanis az is munkaerő-vesztés volt, ha valaki egy másik szocialista országba költözött, így a Magyarországra települést minden létező adminisztratív akadállyal megnehezíteni.²⁹ Mivel a magyar állampolgárok egyre gyakrabban utazhattak Nyugatra, illetve Nyugat-Berlinbe, gyakran előfordult az is, hogy a keletnémet partner csak az NSZK-ba való szökés lehetősége miatt kezdeményezte a házasságot.

A magyar és más „baráti országokból” érkező munkások az NDK számára létfontosságúak voltak, ám a Stasi számára egyre fokozódó veszélyforrást is jelentettek; már 1968-ban általános miniszteri parancsot adtak ki a külföldi szerződéses munkások ún. politikai operatív biztosítására.³⁰ Mindenképpen igyekeztek elkerülni, hogy a külföldiek és a helyiek keveredjenek, leginkább pedig azt, hogy vegyesházasságok révén áttelepülések tömegeit kelljen kezelni. Az „ideiglenesen az NDK-ba érkező szerződéses munkavállalók” emiatt eleve egy csoportban érkeztek, együtt laktak és egy helyen dolgoztak. Ily módon már eleve ellenőrzés alatt álltak, illetve könnyen célzottan ellenőrizhetővé vált bárki egy-egy csoportban, könnyen és feltűnés nélkül megoldható volt például a levélellenőrzés is.

A fiatal KISZ-tagokból álló és a magyar KISZ-vezetők által kísért csoportokba eleve megbízhatónak minősített fiatalokat válogattak, akiknél nem állhatott fenn a disszidálás gyanúja, akik itthon semmiképp sem kerültek korábban a rendőrség vagy az állambiztonság látókörébe. A küldő ország számára is presztízkérdés volt, hogy ne legyen gond a kiküldött fiatalokkal. Aki valamilyen okból negatívan kitűnt, az nem kapta meg a hosszabbításokat, és mehetett haza. Egészen az 1970-es évek végéig a magyarok voltak a legnagyobb létszámú külföldi csoport az NDK területén, számuk ekkor tíz-tizenkétezer fő körül mozgott.³¹ Fontos ebben az összefüggésben is figyelembe venni a magyar munkások helyzetét például a lengyelekéhez képest: a lengyelországi 1980–1981-es események miatt a lengyelekkel való közvetlen kapcsolat lehetősége sokkal veszélyesebbnek tűnt a Stasi számára. A magyar 1956 már messze volt, az 1980-as évek reformfolyamatai pedig még nem indultak el. Így a magyar munkások állambiztonsági szempontból nem tűntek „veszélyesnek”. A magyarok persze mindig rebellisnek számítottak, gyakoriak voltak a verekedések, balhék, ha másért nem, az eltérő munkatempó és a keresetek közötti különbségek miatt.

A Stasi azonban a külföldi munkások ellenőrzését is pragmatikusan oldotta meg: ha szükségét érezték egy-egy besúgó bekapcsolásának, akkor az például a lakótömb portása volt, aki már a munkások érkezése előtt „hivatalból” is az állambiztonságnak dolgozott.³² Az állambiztonsági ügyvé váló esetek a Stasi XVIII., népgazdasággal foglalkozó főosztályához

²⁹ Például: BStU MfS AIM MfS 12893/91.T.I. és T.II. „Uwe Berger”; BStU MfS HA II. Nr. 28678.

³⁰ Például: BStU MfS Abt. X. Nr. 911.; BStU MfS HA II. Nr. 29759.

³¹ BStU MfS HA XVIII. Nr. 14912.

³² BStU MfS AOG Nr. 1203/76. Band I.

tartoztak. A két „baráti állambiztonsági szerv” együttműködésének a turisták ellenőrzése mellett fontos területe volt az NDK-ban, illetve Magyarországon dolgozó vendégmunkásokról és a felsőfokú tanulmányokat végző vendégdiákokról szóló információk kicserélése. Viszonylag magasnak tűnik azon esetek száma, amikor a vendégmunkások a keletnémet állambiztonság, a Stasi látókörébe kerültek. Ennek az az oka, hogy a külföldi, akár „baráti” szocialista ország állampolgárával kapcsolatos rendőrségi ügyek, még a közlekedési balesetek is automatikusan a Stasihoz kerültek, ám az ilyen esetek is megmaradtak csupán az ügyek rögzítésénél, az adatok továbbításánál, nem lett belőlük klasszikus állambiztonsági ügy. A Stasi iratai szerint is kifejezetten sok közlekedési balesetet okoztak a frissen megszerzett motorokkal, valamint magas volt az ittas vezetés, a verekedések, kocsmai balhék aránya és a csempészek révén az ún. vám- és devizagazdálkodási büntett is.³³ Mivel a magyar fiatalok elkülönítve éltek, velük utazott saját KISZ-es kísérőjük, aki gyakorlatilag folyamatosan felügyelte a csoportot, nem voltak jellemzőek a komolyabb ügyek. A kezdetben általánosan alkalmazott levélellenőrzéssel is hamar felhagytak, hiszen nyilvánvaló volt, hogy nem továbbít senki sem kémüzeneteket, nem szerveznek államellenes lázadást, nem terjesztenek „illegális propagandaanyagokat” a magyar fiatalok.

A kutatható iratok alapján kirajzolódó kép szerint a Stasi nem foglalkozott olyan nagy figyelemmel a külföldi munkásokkal, mint például egy-egy ellenzéki gondolkodású író vagy más ismertebb személyiség, „veszélyesnek” minősített beutazó esetével.³⁴ Nem találni az állambiztonsági munkában klasszikus módszernek számító ügynöki ráállítást, hosszabb figyelmet, lehallgatást, olyan tipikus ügynöki jelentéseket vagy ügynökhálózat kiépítését, mint amilyeneket akár a disszidálási szándékkal gyanúsított turisták, akár az írók vagy ellenzékiek, politikai szempontból veszélyesnek minősített személyek esetében tucatszám találni. Tehát a Stasi foglalkozott a magyar munkásokkal is, de nem célzottan, személyenként, hanem mint egységes csoporttal. Ha bármilyen gyanús, állambiztonsági szempontból releváns ügy jelei mutatkoztak volna, a csoportok körüli hivatalos háló, a KISZ-esek, az adott üzemi szakszervezetisei, személyzetisei, hivatalból az állambiztonságnak is dolgozók, a csoport szállásának portásai, a magyar hivatalos szervek képviselői mind időben jelentették volna vagy jelentették is az eseteket, melyeket azonban a diplomáciai konfliktusokat és nagyobb botrányokat elkerülendő igyekeztek az üzemen és a csoporton belül sürgősen rendezni. Mivel az NDK számára létszükséglet volt a többi szocialista országból érkező munkáskezek számának folyamatos növelése, nem állt érdekében kockáztatni a jól bejáratott csatornákat.

Az „ifjúsági probléma”

Az NDK egyik legnagyobb problémája azonban a fiatalok kérdése, az „ifjúsági probléma” volt, ami elsősorban nem a lázadás és a rendszerkritika, hanem egyre inkább egyfajta rendszerszintű passzivitás formájában jelent meg. A keletnémet fiatalok a háború után az ország újjáépítése és a nemzetiszocialista múlttól való elhatárolódás miatt sokáig nem viselkedtek tömegesen kritikusan a szocialista propagandával szemben. Ezzel párhuzamosan a hatalom képviselői a két Németország megosztása, a kivándorlási hullámok, a nyugati kultúra erős hatásai miatt sem engedhették meg az ifjúság pluralizálódását. A hatvanas évek idején az „ifjúsági probléma” ugyanúgy a két Németország közötti versengés terepe lett, mint a gazdaság, a sport, a lakásépítések vagy a szociális állam ethosza. Mindeközben a fiatalok lázadása,

³³ BStU MfS HA VI. Nr. 15718. 194–196.

³⁴ Például: Dalos, György: *Die Zusammenarbeit zwischen dem MfS der DDR und der Staatssicherheit der Volksrepublik Ungarn*. Berlin, 2003.

az ifjúsági kulturális forradalom generációs világjelenségnek tekinthető folyamat, amely ugyanúgy jelen volt a nyugat-európai és a szocialista országokban is. Az ifjúsági ellenkultúra a háború után született generáció sajátja, és alig pár év eltéréssel ugyanazt a folyamatot a keleti blokk országában is megfigyelhetjük. Talán ez a jelenség az egyetlen, amelyben szinte elmosódott a vasfüggöny léte, és az idősebb generáció elleni lázadás ugyanúgy kitört a keleti országokban is, az ifjúság a vasfüggöny mindkét oldalán „harcban állt” a szüleivel, tanáraival, vagyis az idősebb generációval.³⁵

Szinte minden kelet-európai országban létezett már a második világháború előtt, illetve alatt is valamilyen jellegű ifjúsági szubkultúra, amihez aztán a háború utáni években visszanyúlhattak a fiatalok. Ezek az alapokon nagyon gyorsan, az 1950-es évek legelején kialakultak a legújabb *rock and roll* nyomán egy ifjúsági szubkultúra. Az NDK-ban „*Halbstarke*” néven emlegetik azokat a fiatalokat, akiket Magyarországon jampecekként találunk meg már az ötvenes évek legelején, és akiknek megfelelői a Szovjetunióban a „*sztijljági*” jelzővel illetett fiatalok voltak.³⁶ Ezeket a szubkultúrákat a hivatalos szervek huligánoknak, randalírozó bandáknak, *Rowdy*knak nevezték, és a legkülönbözőbb intézkedéseket alkalmazták ellenük: megfigyelés, beépülés, kartotékok vezetése a bandákról, rendszeres igazoltatások, programjaik betiltása, az utcán való lördögés, csavargás (*Rowdytum*) üldözése. A hatóságok szemében csak bandába tömörült huligánoknak számítottak, akiknek üldözése, illetve a szocialista ifjúságról alkotott idealisztikus képbe való beillesztése folyamatos feladat volt. Az állami propaganda mindezzel a bandák viselkedésének helytelenségét, az elvetendő öltözködési és szórakozási szokásokat, ezzel együtt pedig a szocialista ifjúságtól elvárt követendő normákat is hangsúlyozni akarta. Mindezek érdekében torz, túlzásokkal terhelt cikkek jelentek meg a sajtóban, és ugyanez a tendencia figyelhető meg a rendőrségi jelentésekben is.³⁷

A szocialista országokban az ötvenes években még nem volt kidolgozott ifjúsági kultúra, szórakoztatás, és nem volt külön szerepe a fiatalok divatjának. A hivatalos ifjúságpolitika nem terjedt túl a szocialista társadalom számára szükséges „utánpótlás-nevelésen”, a különböző ifjúsági és az úttörő szervezetek nem nyújtottak kielégítő lehetőségeket a kulturális, szabadidős tevékenységek terén, ezt az űrt aztán nem volt nehéz kitöltenie az amúgy is mindent elsöprő *rock and roll*nak. A szocialista vezetés minden szinten és minden területen elkésztett: csak a nyugati zenére, ruhákra, szabadidő-eltöltési formákra való reakcióként születtek meg azok a tervek, jelentések, végrehajtási utasítások, amelyek a fiataloknak „értelmes”, a „szocializmust építő generációhoz méltó” divatot, zenét, sztárokat és programokat kínált.

A politikai vezetés, felismerve a „hiányosságokat az ifjúságpolitika területén”, egyszerre két oldalról indított támadást a *Rowdy*knak, „garázdáknak” nevezett fiatalok ellen: az egyik oldalon a szocialista ifjúsági kultúra megteremtésére és ezzel a nyugati „szenny” kiszorítására irányult ez a tevékenység, másrészt pedig aktívan felléptek a „garázda” bandákhoz tartozó fiatalok ellen. Ennek része volt a rendszeres járőrözés során a fiatalok igazoltatása, előállítás, elkergetése, a kihallgatások, házkutatások, a rajongóklubok levelezéseinek figyelése, valamint egy Lipcsében kifejlesztett módszer, az ún. *Rowdy*-kartoték, melyben megpróbálták minden bandához tartozó fiatal, a bandavezérek, a bandák nevét, törzshelyeiket és a

³⁵ Klaniczay Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest, 2004. 17–42.

³⁶ Horváth Sándor: *Huligánok, jampecek, galerik. Fiatalok szubkultúrái a hatvanas években*. In: Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon. Budapest, 2004. 408–423.; Kandlbinder, Jakob: *Halbstarke und Cool. Ausgewählte Jugendkulturen seit den 1950er Jahren*. Münster, 2005. 38–50.

³⁷ Liebing, Yvonne: *All You Need Is Beat. Jugendsubkultur in Leipzig 1957–1968*. Leipzig, 2005. 29–32.

tagokat nyilvántartani. Ez különösen nehéz lehetett, mivel az ifjúsági szubkultúrákra jellemzően ezek a bandák is nagyon laza szerkezetűek voltak, folyamatosan változtak a tagok, a vezetők pedig a csoportdinamikának megfelelően cserélődtek. Az *Rowdy*-kartoték módszerét aztán az egész NDK-ban bevezették, mivel a nehézségek ellenére hatékonynak bizonyult a bandák felszámolásában. A rendőrség a jelenség felbukkanásától kezdve politikailag veszélyesnek tartotta a zenekarokat és rajongóikat, aminek következtében a szubkultúrák folyamatosan átpolitizálódtak, de ennek ellenére az NDK-ban 1967-ig csak a rendőrség és nem az állambiztonság hatáskörébe tartozott a megfigyelésük.³⁸

A világpolitikai események is hatást gyakoroltak az NDK-beli fiatalok csoportjaira: először az 1956-os magyar forradalom leverése utáni időszak eredményezett érezhető szigorítást és fokozott ellenőrzést a letétnémet ifjúsággal szemben is, majd pedig a berlini fal 1961-es felhúzása, ami egy időre szinte teljesen megszüntette a zenék és ruhadarabok beszerzésének lehetőségét. Az 1960-as évek elején az előző évekhez képest – a hatalom képviselői szerint – erősebben jelentkezett a bandázás, a „garázdaság”, és erre válaszul a rendőrség is nagyobb erővel reagált: sűrűbbek lettek a razziák, az utcákról szinte teljesen visszaszorították a bandákat, és a lakásokon tartott összejöveteleken is megjelentek a hatóság képviselői. A bandák szinte teljesen fel is oszlottak, mivel a rendőrségnek sikerült egyre több besúgót beépíteni közéjük, és minden lépésükről tudtak a hatóságok.

Az államnak a szocialista ifjúsági kultúra kialakítására irányuló kezdeményezéseit a különböző szubkultúrák bandáihoz tartozó fiatalok természetesen nem túl nagy lelkesedéssel fogadták, vagy akár ki is nevették. Ugyanakkor a hatóságok nem riadtak vissza az erőszak alkalmazásától annak érdekében, hogy legalább papíron sikeres legyen ilyen irányú tevékenységük. Az állam azért tartotta különösen veszélyesnek a szubkultúrákhoz tartozó fiatalokat, mert a nyugati rádióadókat hallgatva, a „szennyirodalmat” olvasva és a nyugati divatot majmolva fogékonyak lettek az „imperialista propagandára”, azt a többi fiatal körében tovább terjeszthették, csempészek, munkakerülők, majd pedig disszidálók válhattak belőlük. A Német Szocialista Egységpárt (SED) vezetésében kialakult nézet szerint nem szabad engedni, hogy az ifjúság saját ízlését követve a nyugati zenéket hallgassa, és a nyugati kultúrát majmolja, mivel ez veszélyezteti a szocialista állam hatalmát és jövőjét. Walter Ulbricht híve lett volna egy liberalizációs, decentralizációs és demokratizáló folyamatnak, de végül az 1965. október 11-én megtartott KB-ülésen, az ún. Kahlschlag-Plenumon elfogadták a „Néhány kérdéstről, a fiatalok munkájáról és a garázda bandák feltűnéséről” című határozatot.³⁹ Ez gyakorlatilag megpecsételte a *beat*-kultúra sorsát az egész NDK-ban, és a legtöbb zenekar engedélyének bevonásához vezetett. Az előzményekhez tartozik egy 1965. szeptember 15-ei nyugat-berlini Rolling Stones-koncert, ahol a feldühödött tömeg gyakorlatilag szétverte a koncert helyszínét és a környező utcákat. Ez az esemény alapot adott arra, hogy a nyugati zenében nagy veszélyeket látó hatalom betiltson szinte mindent, ami ahhoz kapcsolódik.⁴⁰ A SED KB határozatának „helyességét” jelentések, statisztikák, újságcikkek, olvasói levelek is alátámasztották a nyilvánosság felé.

Az 1965–1968-as időszakban az államhatalom szigorított addigi gyakorlatán, és erőteljesebben folytatódott a harc a bandák ellen. Az 1966. májusi pártplenumon kialakított álláspont, a politikai-ideológiai harc a nyugati zene ellen a titkosszolgálati gyakorlatba is átkerült: az NDK minisztertanácsa szolgálati utasítást adott ki „a fiatalok közötti illegális politikai-

³⁸ Liebing: *All You Need Is Beat*, 45–47.

³⁹ Heumann, Marcus: *Das Kahlschlag-Plenum. Die 11. Tagung des ZK der SED 1965. Dokumentation*. Bonn, 2015.

⁴⁰ Rauhut, Michael: *Rock in der DDR*. Bonn, 2002.

ideológiai tevékenység operatív felszámolására”. Ennek a radikális hozzáállásnak a legitimálására az a gyanú szolgált, miszerint „a kapitalista ellenség a titkos háború előkészítése érdekében támaszpontokat keres a fiatalok körében”. Ennek következtében erősödött a fiatalok megfigyelésére és beszerzésére irányuló állambiztonsági aktivitás, ami a rendőri és belügyi gyakorlatban azt jelentette, hogy a beatzenét szerető, hosszú hajú fiatal azonos volt a huligán munkakerülővel.

Míg az NDK-ban a hetvenes évek végéig politikai propagandacélokat szolgált az ideológiailag alátámasztott divat az „osztálytársadalom elleni harcban” és a kelet–nyugati szembenállás tematizálásában, addig más szocialista országokban, mint például Lengyelországban, a nyugati divat követése sokkal kevésbé ütközött korlátokba, és jóval kevesebb ideológiai tartalom vette körül, a nyugati divatot tekinthették követendő mintának.⁴¹ A keleti blokkhoz tartozó országokban először a hatvanas években ismerték el legfelsőbb szinten a fiatalok igényét saját öltözködési stílus megteremtésére, és adtak utasítást az állami divatintézeteknek a megvalósításra. Ennek ellenére még ekkor sem nézték jó szemmel a farmer és a hosszú haj viselését, különösen Kelet-Berlinben. Ebben is annak az NDK-ban sokkal erősebben jelen lévő szemléletnek a megnyilvánulását láthatjuk, ami a nyugat–keleti szembenállás egyik szimbólumának tekintette a fiatalok nyugati mintát követő öltözködését, „nyugatosodását”, és ennek megfelelően küzdött is ellene. Az összes szocialista állam a divatban is a számára kívánatos „szovjetizálódást” támogatta minden eszközzel: a tervek szintjén és politikai, gazdasági döntéseivel is.⁴²

Az NDK-ban a hetvenes évek végéig propagandacélokat szolgált az ifjúsági divat, ami együtt járt a divattervezés ideológiai megközelítésével és a ruhagyártás állami felügyeletével. Ezzel szemben a szocialista blokk többi országában szinte minden nyugat-európai újdonság nagyon rövid időn belül bekerülhetett a ruhaipar kínálatába, mivel a divat viszonylag korán kikerült az államilag felügyelt kérdések közül. Jól példázta ezt a farmer gyártása: Lengyelországban már 1961-ben, míg az NDK-ban csak 1968-ban került be a ruhaipar termékei közé.⁴³ Az NDK fiatalok öltözködését azonban nagyban megkönnyítette a Nyugathoz való földrajzi közelségük, mivel a berlini fal 1961-es felépítése és a határ lezárása előtt a fiatalok viszonylag könnyen eljuthattak Nyugat-Berlinbe, hogy a legújabb divat szerinti ruhákhoz hozzájussanak.

További lényeges különbség, hogy a nyugat-európai fiataloknak csak saját szüleik, a szomszédok, tanárok, vagyis csak az idősebb generáció ellenséges érzéseivel kellett megküzdeniük, a hatóságokkal esetleg csak a koncertek, nagyobb rendezvények során. Ezzel szemben a kelet-európai fiatalokat öltözködésük miatt a legkülönfélébb retorziók érthették: rendszeres igazoltatásoknak, akár kihallgatásoknak voltak kitéve, munkahelyükön, szabadidejükben folyamatos megfigyelés alatt állhattak.⁴⁴ Az ifjúsági szubkultúrák fontos eleme a társadalmi és privát tér használata mint a társaság találkozóhelyei, a koncertek helyszínei, ebben az aspektusban is lényeges különbségeket tapasztalhatunk Kelet- és Nyugat-Európában, melynek oka a hatóságok hozzáállásában keresendő. Míg a feltűnő és megbotránkoztató ruhákat viselő fiatalok csoportjait Nyugat-Európában is kiemelt rendőri figyelem övezte, ennek mértéke össze sem hasonlítható a szocialista országokban alkalmazott intézkedésekkel. A kelet-

⁴¹ Pelka, Anna: *Jugendmode und Politik in der DDR und in Polen. Eine vergleichende Analyse 1968–1989*. Osnabrück, 2008. 114.

⁴² Simonovics Ildikó: *Divat és szocializmus. Magyarország divattörténete 1945–1968*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, 2015.

⁴³ Menzel, Rebeka: *Jeans in der DDR. Vom tieferen Sinn einer Freizeithose*. Berlin, 2004. 105.

⁴⁴ Liebing: *All You Need is Beat*, 32–47.

európai fiatalok bandái is alapvetően az utcán, köztereken, parkokban gyűltek össze, ellenük azonban jól szervezett, megtervezett akciókban próbált meg fellépni a rendőrség, az állampárt ifjúsági szervezeteinek tagjai (FDJ,⁴⁵ KISZ), az ifjúságvédelem.⁴⁶

Az egyes országokban működő állambiztonsági szervek tevékenységének intenzitása ezen a területen sem volt arányos, az NDK-hoz képest a Magyarországon tapasztalható nagyobb „szabadság” és az ellenzéki mozgalmak aktivitása miatt a magyar fiatalok, egyetemisták NDK-beli jelenléte idővel egyre nagyobb veszélyt jelentett, így az ő ellenőrzésük szintén a Stasi számára volt fontosabb. Már a nyolcvanas évek közepére megrendült az NDK vezetéseinek bizalma a magyar rendszerben, ahogy egyre sokasodtak azok a sajtóhírek, diplomáciai összefoglalók és állambiztonsági jelentések, melyek a magyarországi változásokról, gazdasági átalakulásokról, reformfolyamatokról számoltak be. Az 1989-es évhez közeledve a keletnémet állam vezetése számára egyre fontosabbá váltak a magyar politikai helyzetéről, az MSZMP-n belüli személycseréről, a társadalom hangulatáról, valamint 1989-ben az állambiztonsági szervek és főként a határőrizet átszervezéséről szóló hírek. Ezekben az években az NDK-ban tanuló magyar egyetemisták is egyre gyakrabban kerültek ellentétbe a helyi vezetéssel, az FDJ-titkárokkal, oktatókkal. A kötelező marxizmus–leninizmus órákat vagy az orosz tanulást Magyarországon ekkor már senki sem vette komolyan, míg ezek a tárgyak az NDK-ban még 1989 őszen is a legfontosabb tárgyak között szerepeltek a *curriculum*ban. A magyar állampolgárok ráadásul naponta szabadon átmehettek Nyugat-Berlinbe, így a diákok jelentős többletjövedelemre tehettek szert a nyugati cikkek csempészése révén.

Szabadság(ok) a vasfüggöny mögött

A Fal felépítésével csak rövid időre oldódott meg a keletnémet lakosság elszigetelése a nyugatnémetektől. A kettészakított családok nem nyugodtak bele helyzetükbe, és minden lehetséges módon keresték a találkozás, illetve a nyugati országgrészbe való átjutás lehetőségét. Az új helyzethez mind a lakosság, mind az államhatalom igyekezett alkalmazkodni.⁴⁷ A családok a találkozásukhoz az NDK határain kívül kerestek lehetőséget, amit a keletnémet állambiztonság viszont igyekezett mindenáron megakadályozni vagy legalábbis kontrollálni. Az állambiztonság számára a megelőzés volt elsődleges, igyekeztek megakadályozni a turizmus révén növekvő számban utazó keletnémetek találkozásait rokonaikkal, illetve a nyugati világgal való érintkezés bármilyen formáját, mivel a kapcsolattartást az NDK-ból való szökések előkészítéseként értelmezték.

Az NDK-állampolgárok számára Magyarország már az 1960-as évek második felében is egy szabadabb légkörű ország képét mutatta saját lakóhelyükhöz képest, ami az évtizedek folyamán csak tovább fokozódott. Magyarországon az egyre szélesebb árúbörség, a magán-szektor fokozatos engedélyezése, a politikai légkör viszonylagos enyhülése mind-mind érzékelhető volt a „*baráti országok*” turistái számára is. Azonban nemcsak ezért volt „*veszélyes*” egy egyszerű balatoni nyaralás a keletnémet állambiztonság szempontjából. Nemcsak a finom öszibarackok és a divatos pulóverek jelentettek csábítást, hanem az évről évre egyre több nyugatnémet nyaraló is, akik még a magyarokénál is jóval divatosabb ruháikkal, autóikkal, vastag pénztárcájukkal a disszidálás lehetőségének gondolatát táplálhatták a

⁴⁵ Freie Deutsche Jugend, azaz Szabad Német Ifjúság. A Német Szocialista Egységpárt ifjúsági szervezete.

⁴⁶ Horváth Sándor: *Kádár gyermekei: Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, 2009.

⁴⁷ BArch DC 20. I-4. 604. Materialien zur 112. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates der DDR, 1962. szeptember 13. 2. pont: Mitteilung über die Ausnutzung des Touristenreiseverkehrs nach Bulgarien, Ungarn, Rumänien und die CSSR zum illegalen Verlassen der DDR. 33–35.

keletnémetek fejében. Több, akár évtizedes barátsággá vagy házassággá váló kapcsolat is kialakult az ártatlannak indult nyaralások közben, a találkozásokat pedig a Stasi is élénk figyelemmel kísérte: 1964-től szezonálisan operatív csoportot működtettek a Balatonnál.⁴⁸ A bővülő idegenforgalom – a pozitív társadalmi, gazdasági és politikai hatása mellett – nemcsak az adott ország állambiztonságának adott munkát, hanem élénk együttműködési rendszert, megállapodások, munkaértekezletek, közös akciók sorát is eredményezte.

A kihelyezett Stasi-tisztek szervezett ellenséges tevékenységnek és a keletnémet állampolgárok szökésre való felbujtásának tekintették minden rokoni vagy már meglévő kapcsolatot, ismeretség ápolását, a nyugatiakkal folytatott levelezést vagy annak kezdeményezését, találkozók szervezését és azok – általuk feltételezett – nyugati finanszírozását. Az 1971-ben átszervezett és professzionalizálódott keletnémet állambiztonság fokozódó jelenléte révén a politikai vezetés egyre jelentégteljesebbnek látta az ilyen jellegű ellenséges tevékenységet, ami megfigyeléseik szerint folyamatosan terjedt az egyénileg utazók körében is. Ennek a „*célzott és tudatosan előkészített aknamunkának*” egyik fő bizonyítéka a Stasi szerint a Magyarországra egyre nagyobb számban behozott színes és reklámokkal teli nyugati sajtótermékek széles skálája volt, melynek egyetlen célja lehetett, mégpedig a nyugati életmód dicsőítése, a keletnémetek megtévesztése és Nyugatra való csábítása.⁴⁹ Felfigyeltek arra a tipikusan magyar gyakorlatra is, hogy magánszállások tulajdonosai előszeretettel gyűjtötték ezeket a behozott nyugati újságokat, hogy azokat aztán bérbe adják keletnémet turistáknak. Aggódva szemlélték a nyugatnémet és osztrák televíziók adásainak terjedését Csehszlovákiában és Magyarországon. Egy jelentés meglepve számolt be arról, hogy a Balaton partján hatalmas reklámok hirdettek nyugati termékeket és cégeket, mint például a Lufthansa, Shell, Martini, Lord Extra, ami még inkább fokozta a nyugati turisták életmódjának és életszínvonalának csábító és a magyar lakosság „*szocialista erkölcsét megzavaró*” hatását.⁵⁰

A szezonális tapasztalatokat összefoglaló jelentésekben felhívták a figyelmet a nyugati vendégekkel szemben megfigyelhető, feltűnően pozitív és eltúlzott vendégszeretetről tanúszkodó hozzáállásra – és szóvá tették a keletnémetek elhanyagolását, diszkriminatív jellegű kiszolgálását, ami még az állami szervek részéről is megfigyelhető volt. Vagyis már az 1970-es évek elején kialakult a „másodosztályú vendégek” jelensége, és ez még a Stasinak is feltűnt.⁵¹ Például az IBUSZ által szervezett buszos kirándulásokon az volt a gyakorlat, hogy míg a nyugati turisták modern és jól felszerelt buszokkal utazhattak, addig az NDK turistákat lerobbant, régi járművekkel szállították. Szóvá tették azt is, hogy a kirándulásokon csak a magyarok történelmi hőstetteire vonatkozó információkat kaptak a látóvalókkal kapcsolatban, viszont a szocialista időszak vívmányait csak érintőlegesen említették meg nekik. Az operatív tisztek nehezményezték azt a gyakorlatot is, miszerint a magyar idegenvezetők kifejezetten elősegítették a két Németország állampolgárainak találkozását és keveredését például éttermekben, vendéglőkben, és ezáltal nem voltak tekintettel a keletnémet állam magasabb szempontjaira. Előfordult olyan eset is, amikor az NDK turisták számára lefoglalt kirándulóbuszokon megmaradt üres helyeket nyugatnémetekkel töltötték fel, vagyis az IBUSZ maga is aktívan hozzájárult a két ország lakóinak közös élményeihez.⁵²

Magyarország az 1970-es évek első felében vált a szabadság szimbólumává a keletnémet fiatalok számára, ahol a balatoni strandok és kempingek világa, az élénk zenei élet, a nyugati

⁴⁸ Bővebben lásd: Slachta: *Megfigyelt szabadság*, id. mű.

⁴⁹ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 95–100.; BStU MfS HA VI. Nr. 15719. 59., 63.

⁵⁰ BStU MfS HA VI. Nr. 15719. 63.

⁵¹ BStU MfS HA VI. Nr. 15719. 64–65.

⁵² BStU MfS HA VI. Nr. 15719. 66.

fiatalokkal való spontán és szabad, illetve szabadnak hitt találkozások megvalósulhattak. A Balaton-parton tartott nyári koncertsorozatok, a KISZ és annak ifjúsági utazási irodája, az Expressz által szervezett programok egy addig ismeretlen világot jelentettek az NDK-s fiataloknak, ahol az otthoni rendőrállammal összehasonlítva bátran lehetett nyugati fiatalokkal beszélgetni, közös programokat szervezni vagy akár vadkempingezni is. Budapesten kaphatók voltak olyan ruhadarabok, hanglemezek, sőt az idegen nyelvű könyvesboltokban olyan német irodalom is, ami az NDK-ban csak nehezen vagy egyáltalán nem volt beszerezhető. A fiatalok tehát nemcsak eleve szerényebb lehetőségeik és a szigorúbb deviza-kiviteli előírások miatt spóroltak, hanem azért is, hogy megvásárolhassanak olyan dolgokat, amelyek odahaza nem voltak elérhetőek.⁵³

Először az 1972-es szezon jelentéseiben szerepelt a balatonföldvári Expressz ifjúsági tábor és a fonyódligeti Kék tó ifjúsági kemping, ahol együtt nyaraltak kelet- és nyugatnémet fiatalok, illetve célzottan az NDK ifjúságra irányuló ellenséges tevékenységet figyelt meg a Stasi.⁵⁴ Tipikusnak mondhatók azok az esetek, amikor nyugatnémet szervezésben, de közösen táboroztak a két Németország fiataljai, akár egy ifjúsági, egy politikai vagy egy egyházi szervezet rendezésében.⁵⁵ Előfordult, hogy a közös nyaralás szervezői hosszabb időre egy-egy kempingben maradtak, és két-három turnust is leszerveztek egymás után, a hivatalos foglalkozásokban pedig nem is jelent meg a keletnémetek neve. A fiatalok körében is terjedt és egyre gyakoribbá vált az aktív kapcsolatépítés, azok fenntartására való törekvés, levelezési kapcsolatok keresése, valamint a nyugati sajtótermékek terjesztése, mint például a *Der Spiegel* és a *Quick* című képesújság.⁵⁶

A német–német ifjúsági nyaralásokat szervező csoportok között az egyházi (katolikus és evangélikus) közösségek, valamint főként baloldali pártok ifjúsági szervezetei tűntek fel, az utóbbi jelenséggel pedig nem igazán tudtak mit kezdeni a Stasi munkatársai. Ilyen volt például a frankfurti „ifjú szakszervezetisek” három csoportja, akik szintén a földvári és a siófoki kempingekben táboroztak. A siófoki kempingben egy váltott őrkkel védett, alakzatba rendezett, már-már katonai jellegű kis tábort is megfigyeltek, amit olyan jól sikerült őrizniük a résztvevőknek, hogy a külső megfigyelésen kívül semmilyen információt nem lehetett szerezni a csoportról vagy annak szervezőiről, mivel minden külső közeledést határozottan elutasítottak.⁵⁷ Az ilyen jellegű nyaralások szervezetsége, előkészítettsége és ismétlődése volt az operatív csoport tisztjei szerint a legveszélyesebb, több esetben kiderült ugyanis, hogy a megelőző években már más szocialista országokban is sikeresen szerveztek ugyanilyen közös nyaralásokat, például Csehszlovákiában. Az operatív csoportok együttműködése révén még azt is sikerült kideríteni, hogy egy ilyen közös csehszlovákiai nyaralást az alsó-szászországi (tehát nyugatnémet) Kulturális Minisztérium finanszírozott, ami csak tovább erősítette azt a meggyőződést, miszerint állami szinten szervezett, jól előkészített, tudatos ellenséges tevékenységről és fellazító politikáról volt szó – ahogyan a Stasi szerint minden ilyen közös nyaralás esetében.⁵⁸

⁵³ Haase, Jürgen – Togay, Can [János] (Hrsg.): *Deutsche Einheit am Balaton. Die private Geschichte der deutsch-deutschen Einheit*. Berlin–Brandenburg, 2009. 64–69.

⁵⁴ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 88–92.

⁵⁵ Hasonló egyházi szervezésű közös táboroztatásokról mesél Manfred Schotte. Lásd: Haase–Togay: *Deutsche Einheit am Balaton*, 84–92., 102–105.

⁵⁶ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 88–91.

⁵⁷ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 89.; BStU MfS HA VI. Nr. 15719. 15.

⁵⁸ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 89–92.

A zárt csoportban táborozók mellett veszélyesnek minősültek azok a – főként szintén baloldali jellegű – nyugatnémet szervezetek, illetve csoportvezetők, akik aktívan keresték a kapcsolatot a keletnémet nyaralókkal, és kifejezetten törekedtek közös esti beszélgetések és politikai vitakörök szervezésére. Az ilyen beszélgetések meghirdetett témái között kiemelten szerepelt például Nyugat-Berlin helyzete, az utazási szabályozások, az NDK oktatási és szociális rendszere, valamint a keletnémet szakszervezeti mozgalom fejlődése 1945 után. Egy az ifjúsági szakszervezeti csoport közelében aktív „nem hivatalos munkatárs”⁵⁹ révén sikerült megszerezni a terjesztett propagandaanyagokat is, mint például a „Nők a forradalmi harcban” és a „Nótanácsok a szociáldemokráciában” című kiadványokat, melyek a tábor napközbeni előadásainak anyagát képezték, és a tisztek értékelése szerint radikális baloldali nézeteket tükröztek.⁶⁰ Mindeközben a balatoni nyaralásokat szervező csoportok képviselőiről szinte minden esetben revansista, jobboldali radikális és szocializmus-ellenes propaganda terjesztését feltételezte az állambiztonság. Bizonyítottak tartották azt is, hogy minden ilyen szervezet mögött a nyugatnémet szövetségi kormányzat jelentős anyagi támogatása állt, mégpedig nemcsak az utazás és a balatoni tartózkodás költségeit fizették, hanem még honoráriumot is kaptak a résztvevők. Egy nyugat-berlini szervezet, az Európa Klub esetében megállapították, hogy a kifejezetten magyarországi nyaralásokra specializálódott csoport információs jelentéseket is küldött a bonni külügyminisztériumnak a nyaralás finanszírozása ellenében. A magyarországi nyaralásokat szervező ifjúsági szervezetek szórólapjaiban kifejezetten úgy reklámozták az utakat, hogy a „szocialista országokban lehetőség nyílik keleti és nyugati fiatalok közötti találkozókra”.⁶¹

Az NDK öröksége

Az NDK ugyan 1990. október 3-án, az NSZK-ba való beolvadással megszűnt, ám öröksége, a kommunista diktatúra időszakának feldolgozása révén máig hatással van a többi kelet-európai ország, az egykori szovjet blokk országai gyakorlatára. Rendszeresen példaként emlegetik múltfeldolgozási, emlékezetkulturális gyakorlatát, így az – egykori – NDK ebből a szempontból mintaoszágnak számít megszűnése után több mint harminc évvel is. Az 1989-es ős eufórikus napjai rávetültek az azt követő évek megítélésére is, így még a huszadik évforduló idején is alapvetően a békés rendszerváltás sodró lendületére, a demokratikus politikai és társadalmi berendezkedés átvételének pozitívumaira, az utazási szabadság, a német újraegyesítés csodájára emlékeztünk. Az újraegyesítés harmincadik évfordulója idején azonban már nem lehetett szőnyeg alá söpörni a rendszerváltással kapcsolatos problémákat, melyek a máig *új tartományoknak* nevezett szövetségi államokat uralják: a kiábrándultság, a becsapottság érzése, az egyéni életutak kisiklása, karrierek zátonyra futása, gazdasági kizsákmányolás érzete. A tömegek rossz közérzete mögött valóban generációkat meghatározó folyamatok, a rendszerváltás – utólagosan könnyen – elhibázottnak ítélt lépései húzódnak meg.⁶² A szédületes tempóban lezajlott privatizáció gyarmatosításhoz hasonlított, az elitváltás pedig nemcsak a politikailag érintetteket, hanem az élet minden területét meghatározta, a rendszerváltás után szabályosan „lefejezték” a tudományos és kulturális életet is.

⁵⁹ Inoffizieller Mitarbeiter, az NDK Állambiztonsági Minisztérium nemhivatalos munkatársa, vagyis ügynök, besúgó.

⁶⁰ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 90–91.

⁶¹ BStU MfS HA VI. Nr. 4387. 55–58.

⁶² Kowalczyk, Ilko Sascha: *Die Übernahme. Wie Ostdeutschland Teil der Bundesrepublik wurde.* München, 2019.

A kelet-európai rendszerváltások többnyire ugyan vértelenül zajlottak le, ám sehol sem áldozatok nélkül. A szocialista korszak életszínvonal-politikája, társadalmpolitikája a rendszer kegyeltjei számára korábban nem tapasztalt társadalmi felemelkedést, anyagi biztonságot jelentett, így – különösen a rendszerváltáshoz társított (anyagi) várakozások kudarca miatt – az elmúlt három évtizedben a nosztalgikus emlékezet tárgyává vált és radikális politikai irányzatok táptalaja lett. Míg a rendszerváltás a társadalom jelentős részének addigi pozícióit megrendítette, a gazdasági átalakulás, a privatizáció lehetőségeivel a legtöbb kelet-európai országban, így például Magyarországon is leginkább azok tudtak élni, akik már a rendszerváltást megelőző években felhalmozott kapcsolati tőkéjüket, információikat és tudásukat az új viszonyok között is alkalmazni, transzformálni tudták. Az új gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás ezekben az országokban azok számára ment a legkönnyebben, akik már az 1980-as évek folyamán is ismerték, illetve működtették a kvázi-piaci rendszert, például kisvállalkozások, vállalatok, állami gazdaságok vezetői vagy pénzügyi szakemberek voltak. Az egykori NDK területén ezzel szemben a nyugatnémet cégek és tulajdonosi rétegek vezetésével, az ő tőkéjükkel ment végbe a privatizáció, amivel szemben a keletnémeteknek esélyük sem lehetett.

A rendszerváltás legfőbb vesztesei azok a munkás rétegek lettek, akiknek az ipar és a teljes gazdaság strukturális átalakulása nyomán nemcsak a munkahelye szűnt meg, de addig végzett (szak)munkájukra, tudásukra sem volt többé szükség. Az új helyzetüket rövid távon a legtöbb esetben a karkedvezményes vagy a rokkantnyugdíj oldotta meg, ami azonban több évtizedes, máig ható problémát okoz a társadalmi ellátórendszereknek, és jelenleg is tartó politikai instabilitást eredményezett. Gyermekeik, sőt unokáik révén generációkon át újratermelődnék a társadalmi egyenlőtlenségek, az elégedetlenség, a cserbenhagyottság érzése. Az NDK-beli rendszerváltás, úgy tűnt, politikai szempontból kollektív katarzist hozott, eredményessége mintaként szolgált a többi egykori szocialista ország számára, ám hosszú távú hatásai, az évtizedeken át szőnyeg alá söpört problémák az egész – újraegyesített – Németországot feszítő, a napi politikai közbeszédet meghatározó kérdésekké váltak.

KRISZTINA SLACHTA

The Nice, Complete World of the Dictatorship: The GDR and East Germans in the Communist Bloc

The GDR had a unique position among the countries of the Eastern Bloc, as its history was always more connected to the FRG than its fellow Socialist countries. The emigration problem constantly plaguing the GDR had always determined its self-definition and political communication, and the problem continued even after the building of the Wall. The aging population also led to ever increasing labour and skill shortages in the country. The solution came in the form of labour exchange contracts with other Socialist countries, which also involved student exchange.

However, expanding connections to even countries within the bloc were not without risks for Eastern Germany. By the mid-1980s the leadership of the GDR also lost its trust in the Hungarian system, as more and more press releases, diplomatic and state security reports indicated changes, economic transformation, and ongoing reform processes in Hungary.